

ישראל רוזנסון

עברית, שבת וציונות דתית – על ביקור ביאליק בוילנה בחורף תרצ"ב

בחורף תרצ"ב ביקר המשורר ח"נ ביאליק בוילנה במהלך סיור בתפוצות שמטרתו לקדם את ענייני הספר העברי. אמנם וילנה בשלטון הפולני כבר לא הייתה אותה קהילה בעלת מוניטין עולמי שהצדיק את השם "ירושלים דליטא", אך עדיין התקיימו בה חיי תרבות עשירים ותוססים. בביקורו נפגש ביאליק עם החוגים שדגלו בעליונות היידיש והעמידם על כבוד השפה העברית מתוך רגישות רבה גם כשהתקיפוהו דבריה של היידיש. פגישתו עם חוגים ציוניים וציוניים-דתיים אפשר שחיזקה את התמיכה בעברית כשפת החיים והספרות, אך בד בבד נאלץ ביאליק להתמודד עם שאלות אחרות שהעסיקו את העולם הציוני ואותו אישית בעניין דמותה של השבת והפרחסיה היהודית והציונית. במאמר מוצגת בפעם הראשונה עדותו של הרב יחיאל סרואלוב על הפגישה שהייתה בשבת בביתו של רבה של וילנה – הרב יצחק רובינשטיין.

בביקורו של המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק בעיר וילנה בכסלו תרצ"ב עלו על הפרק סוגיות חשובות שהרכבו להעסיקו ושעמדו בלב פעולותיו וכתביו. זיקתם של ציוני העיר לביאליק הייתה שרירה וקיימת כבר קודם

* ידידי משכבר הימים שמואל (שמוליק) אבנרי, מנהל מכון ביאליק, סייע בעצה, בחומרים ובהשראה. בידידותו הוא קשר את קצותיו של מאמר זה בחוטים של חן, ו"חן" הוא מושג רבי-משמעות כשעוסקים בביאליק. אני מבקש להודות מקרב הלב לאסתר רוזי ולשושנה אלטמן, נכדותיו של הרב יחיאל סרואלוב, שהעמידו לרשותי את ארכיונו ואף יותר מכך. הן חשפו אותי לאישיות המרתקת הזאת וכיכדו אותי ברשותן לחקור אותה. שלמה גולדברג כדרכו בקודש העמיד לרשותי כל מידע נדרש במקצועיות ובאהבה, אסתר גולדנברג שוחחה עמי בנפש חפצה ורכז המערכת מר יצחק בראיתן טיפל במאמר זה בלב אוהד ובמקצועיות ראויה לציין.

לביקור.¹ הנושאים שעסק בהם ביאליק עלו בשכבו ובקומו, בשבתו בביתו ובלכתו בדרך – בארץ ישראל ובמסעותיו בגולה – ואין וילנה בחזקת יוצא מן הכלל. ובכל זאת מן העניין לציין כי בהקשר הווילנאי ניכרת התמקדותו של ביאליק בשני נושאים עיקריים: מעמד השפה העברית ומעמד השבת. ברקע הדיון במעמד השפה העברית בוילנה עמדה נוכחותה רבת העצמה של היידיש – אחותה הצרתה – שירושלים דליטא הייתה לה למעון ולמבצר.² הדיון בשבת התבקש על רקע ריבוי תופעות חילול השבת בעירו של 'הגאון', פריצת גדר שרווחה לאו דווקא בקרב ציבור המועדים לכך – חוגי הבונד והקומוניסטים – אלא גם בקרב הנוער הציוני לגווניו.

קידום הספר העברי, קידום הלשון העברית

בשנים תרצ"א–תרצ"ב (1931–1932) יצא ביאליק למסע גדול באירופה בשמונה מדינות וב-33 ערים.³ מטרתו המרכזית הייתה קידום הספר העברי,

- 1 בניסיון להקים ולבסס את "החברה המדעית העברית" הקשורה בתמיכה באוניברסיטה העברית בירושלים, למשל, הייתה פנייה ובה הצהרת הכוונות והמטרות. ישראל קלויזנר תיאר זאת כך: "החברה המדעית העברית בוילנה פנתה אל אנשי מדע וסופרים, בתוכם אל ח"נ ביאליק ואחרים" (קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 559). בביקורו של ביאליק בוילנה בשנת 1916 (ח' בטבת תרע"ז 30.12.1916) נערך לכבודו "נשף ספרותי" "לכבוד חגיגת יובל של 25 השנים של המשורר הלאומי ת. נ. ביאליק" (ראן, תשל"ד, עמ' 413). הכוונה למלאת עשרים וחמש שנה ליצירתו הספרותית. הוא מכונה כאן "משורר לאומי" כיהא וכראוי למעמדו בתנועה הציונית.
- 2 על פעילות המכון המדעי היהודי המפורסם ייו"א ראו קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 545–553. על המתח בין פעילות היידית המובנית במכון זה ובין מחקר התרבות העברית ראו קלויזנר, תשכ"א, עמ' 14–16.
- 3 המסע התחיל ביוני 1931 ונמשך כחצי שנה. התחנה הראשונה הייתה באזל, שבה התכנס אז הקונגרס הציוני השבעה-עשר. בבאזל דיבר ביאליק שלוש פעמים לפני קהל יהודי. דבריו היו קשורים ללשון העברית. פעם אחת דיבר לפני מליאת הקונגרס כדי לבקש עזרה כספית ל"ועד הלשון העברית" (אחרי שהוועדה הכספית דחתה את ההצעה). נאומו הקצר והנמרץ שכנע את הצירים (אך בסופו של דבר החלטה לא קוימה). בפעם השנייה דיבר באספה עברית מטעם "הברית העברית העולמית", ובפעם השלישית באספת עיתונאים. המסע התנהל כשהוא לבדו. אמנם מאניה ביאליק הפליגה עמו, אך מגמת פניה הייתה ברלין. ממסע זה הוא שלח לה איגרות רבות והן

וברקע עמדה התחושה הקשה של התדרדרות מצב המו"לות העברית. לצורך המסע חברו יחדיו הוצאות הספרים "אמנות", "דביר" ו"שטיבל" בהתאגדות שכינויה היה "בצר", כינוי המסמל את הצורך בביצור המו"לות והספרות העברית.

רתום בגופו ובלבו למען הספר העברי⁴ הגיע ביאליק אל וילנה בשלב מתקדם של המסע בכ"ד בכסלו תרצ"ב, 23 בדצמבר 1931. הביקור בוילנה והמסע בכללותו לא זכו להזדקק רב בספרות המתמקדת בביאליק⁵ על אף החשיבות הרבה שנודעה לביקורו.⁶ ככל הידוע, ביאליק עצמו לא כתב על

נתפרסמו. על הרצאותיו הוא קיבל שכר מסוים (ביאליק, תשט"ז, עמ' 99; ראו גם שם, עמ' 113).

4 אין זאת אומרת שלא הרוויח מעט (לעיל, הערה 3), אך ברור שבמצב בריאותו אז היה זה מסע למען רעיון ולא לקבלת שכר.

5 דומה שהיעדר זה בולט בעיקר בכתיבה שחרף ממד ביוגרפי שמאפיין אותה יחדה בעיקר ליצירה של המשורר. בספרו החשוב של הולצמן (תשס"ט) לא עלתה הפרשה לדיון (אך כצפוי, הוא דן בפרשת כתיבת "ראיתכם שוב בקוצר ידכם" – שם, עמ' 215–217); לעומת זאת בספרו של שלמה שבא (תש"ן) סקירה קצרצרה עוסקת בביקור מתוך הדגשת פרסומו בעיתונות המקומית ותיאור קבלת הפנים המרגשת שזכה לה המשורר בתחנת הרכבת ביום מושלג בנוכחות אלפים שגדשו את התחנה. מעיתוני התקופה עולה כי המשורר – שהיה רגיל בכגון אלה – הגיב בצורה אוהדת להמונים והתרשם משירת "תחזקנה" ו"אל הציפור" (עמ' 335).

6 נשארו זיכרונות! למשל מוורשה: "[...] המון רב התאסף ושמע את במתח רב את ברכותיו ונעימתו של המשורר שעלה ל'מפטיר' וכן לדברי הברכה שאמר הרב ניסנבוים לכבודו של האורת. הרב הזכיר לביאליק את החברותא המשותפת בישיבת וולוד'ין ואת חברותם באגודת הסתר 'נצח ישראל', שבה נשבעו החברים לעבוד את עבודת ציון במסירות רבה בכל ימי חייהם. כרגיל היו דבריו כ'תפוחי זהב במשכיות כסף'. לאחר מכן עלה ביאליק על הבימה ופתח ואמר כי אמנם זוכר הוא היטב את ימי הלימוד, את ההתמדה הרבה ואת החברות העמוקה מימי וולוד'ין, אלא שחברו היקר, הרב יצחק ניסנבוים, מרשים אותו עד עמקי הנפש מהיבט אחר. וכך אמר 'מימות רבי יהודה הלוי ועד היום לא קם איש בעם ישראל שכל כך הרבה הגה וכל כך הרבה הטיף לענייני חייבת ציון ובניין הארץ כמו הרב יצחק ניסנבוים' [...]" (קרונה, תשמ"ז, עמ' 24).

הביקור בוויילנה ב"מכתביו למאניה"⁷, וגם לא נשאר ממנו "דברים שבעל פה", אותם נאומים והרצאות שעלו עלי דף זמן קצר אחרי פטירתו,⁸ אך שהייתו בת הימים המעטים בירושלים דליטא השאירה עקבות בספרי זיכרונות, מהם בגוון אישי ומהם הנוטים אל המחקרי. חומרים אלו יוזכרו להלן, ונוסיף עליהם תעודה חשובה המתפרסמת כאן בפעם הראשונה.

את הביקור הזה תיאר בהרחבה חוקר יהדות וילנה ישראל קלויזנר (תשכ"ט, עמ' 89–95), שגר אז בוויילנה, במאמר שרובו ככולו יוחד לפרשת הוויכוח על מעמד העברית. כצפוי וכמקובל במסעו זה ובנסיבות דומות אחרות, גם בוויילנה זכה ביאליק לקבלת פנים מרגשת שהראתה את החיבה העזה שרחשו המוני בית ישראל למשוררם הלאומי. נדגיש כי קבלת הפנים בוויילנה חרגה מהודעות הברכה מן הסוג הידוע בעיתונות ומטקסים פומביים שגרתיים.⁹ כאמור, ביאליק הגיע לוויילנה ערב חנוכה, ובו ביום

7 שני המכתבים הנוגעים לעניין הם מט"ו כסלו (26.11.31) מכתב מווארשה, וב-2.1.1932 נכתב מכתב מקובנה (ביאליק, תשט"ז, עמ' 127). הביקור בוויילנה היה בין שני המועדים האלה.

8 בשני הכרכים של דברים שבעל פה (ביאליק, תרצ"ה) אין חומר מהתאריכים הנוגעים לביקור.

9 דוגמה למודעה כזאת בקובנה בביקור קודם של ביאליק בליטא (בדרשבועון "נתיבות", שהתפרסם בקובנה 11.9.1930): "אל היהודים בליטא. חג גדול, חדור גיל רב ממשמש ובא לקראתנו עם בקורו של אלוף משוררינו הלאומיים בדורנו – חיים נחמן ביאליק. [...] כי ביאליק הוא אותו יוצר חסין הכח בבטויו הדולה את שירתו מן המצולות העמוקות של הנשמה היהודית העממית, שר את שירת הרוממות וההערצה לבית המדרש ואשר גם רמז לנו על מעינות החיים המקלחים בחובי האותיות העבריות. וכשראה המשורר את עמו והנה הוא יושב בשפל המדרגה – השמיע את מלת תוכחתו כרעם אשר זעזע אלפי לבבות מבני ישראל. ביאליק הוא המוכיח הגדול וכמו כן גם המנחם הגדול של עם ישראל. נשמת משורר אצילית שוכנת בקרבו והיא קורנת ומזהרת ומשפיעה את זהרה, זהר הדורות על פני כלנו. בואו של ביאליק לליטא הוא מקרה רב ערך עבורנו. כי על כן נזכה עתה לשמוע דברים, דברי אלהים חיים יוצאים מפי האמן המלילי הכי גדול שקם לנו בדורנו, כי על כן נאזין עתה לדברי אותו האיש, אשר על כתפיו הוא נושא את כל סבל העבר הכבד ואשר לידיו גם נתנו מפתחות הזהב של שערי העתיד [...]". על המודעה הזאת חתומים כל אלה שהיה להם שיח ושיג עם התנועה הציונית לגוניה וגוני גוניה בקובנה.

התפרסם בוילנה הגיליון הראשון של ה"שבועון" (שתוכנו להופיע כשבועון)¹⁰ "זרמים" והוגש למשורר. כותרת הגיליון הראשון, המעידה על מטרתו ודרכי הפעולה שלו, כללה את המשפטים האלה: "זרמים", "שבועון לספרות, לענייני החיים לחינוך ולמדע עברי", "יוצא לאור על ידי קבוצת סופרים עברית בוילנה", "גיליון ראשון: כ"ד בכסלו תרצ"ב". ראוי להביא משפטים מעטים מדבר הפתיחה של כתבה עול הימים ומדברים שנלוו להם:

בואך לשלום, המשורר.

מארץ החום והאור אתה בא אלינו, העברים בעיר בת המסורת היפה בספרותנו ורבת העצמה בחיינו הלאומיים בעבר. מאז פסקה המלחמה העולמית עזבתנו, עברים קרועים, מפרדים ומפצלים בגולה ופרשת לך לארץ האבות, להרנין לב הגואלים, להרחיב את לבות הבונים ולהאציל מהוד אישיותך על המטפחים בהגשמת תקותנו [...] ובבואך בא אלינו היום שקוינו לו, שבו תתפוצץ מלתך המרעידה במחננו ותחרידנו מהקפאון והופעתך תתקע דין וחשבון על מעשה עמנו ותעורר למאמצים וליצירה [...]. (המערכת).

המשורר והעם (לבואו של ביאליק)

משגלר ישראל, גלתה שכינה עמהם. צפונה – טמונה נאנקה דום בשפירר חביון, ולא ידע העם איה מקום כבודה, עד שבא ביאליק וגלה מסתרי שכינתא בגלותא, והנה היא בבה"מ [=בבית המדרש] וכנפיה שבורות ועיניה דומעות על גבי הגמרות... עד שבא ביאליק והשמיענו בשיריו, הדי עוד שיחה, ויחרד העם ויאמר: אכן יש רוח הקודש בקרבנו, אנחנו לא ידענו עד מה [...] (צ. יש).

דברים אלו של המערכת ושל אחד העורכים משקפים כמדומה יותר מקובץ מליצות, כנות ככל שיהיו.¹¹ מובעת כאן תקווה עמוקה שכתב העת שנועד לטיפוח העברית וספרותה יזכה להשראה בכוח הגורם המזמן – ביקורו של המשורר. הציפייה כי "העברים בעיר בת המסורת היפה בספרותנו", הלוא

10 "זרמים" החזיק מעמד תשעה חודשים (18 גיליונות) בלבד – ראו קלויזנר, תשכ"ט, עמ' 89–95; הנ"ל, תשמ"ג, עמ' 487–488.

11 כאמור, הן היו נפוצות מאוד – ראו, למשל, השבחים בהערה 9, לעיל.

היא וילנה,¹² ימשיכו בדרך המותווית על ידי המשורר המוחזק כנביא: "ובבואך בא אלינו היום שקוינו לו, שבו תתפוצץ מלתך המרעידה במחננו ותחרידנו מהקפאון והופעתך תתקע דין וחשבון על מעשה עמנו ותעורר למאמצים וליצירה", ותגובת העם תהיה "אכן יש רוח הקודש בקרבנו". המשורר המורגל בכגון אלו הגיב בנאומיו והרצאותיו בדברים נמלצים משלו שכדרכו תוכלו גם בדברי הומור.¹³

הביקור עצמו, שכאמור החל בערב חנוכה, היה גדוש אירועים. למחרת בערב הייתה "מסיבת עיתונאים" עם האורח. השתתפו בה עיתונאים "יידישאים" ו"עבריים". ניטש בה ויכוח נוקב על השנאה – לדעת היידישאים – ליידיש, שאותה עוררו הציונים. ישראל קלויזנר שהוזכר לעיל נדרש בהרחבה לפגישה הזאת. ביאליק, שדיונים על היחס ליידיש לא היו זרים לו,¹⁴ הקפיד כמנהגו לציין שאין העברית נאבדת כלל ביידיש.¹⁵

12 אין ספק, וילנה הייתה ראויה לתואר הזה. אסתפק כאן בציטוט מזיכרונותיו של משורר היידיש פרץ הירשביין על העשור הראשון של המאה העשרים: "נבואתו של 'בראשדסקי, כי עד מהרה תיהפך וילנה למרכז הספרותי כמעט ונתקיימה" (הירשביין, תשל"א, עמ' 54). על היבטים שונים של הנושא ראו קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 445–495.

13 באשר לביקורו ב"תרבות" בוילנה מסופר כי תלמיד הסמינר נ' דולינסקי צייר באולם הגדול שער כבוד לכבוד המשורר. "תלמידי הוועדה המארגנת גילו במחסני הסמינריון תמונות גדולות של מלכי רוסיה, נתונות במסגרות עץ, מגולפות וצבועות בצבע הזהב, שנשארו מתקופת האינסטיטוט הווילנאי ששכן בבניין זה. ממסגרת אחת הוציאו את תמונתו של הקיסר אלכסנדר ושמו במקומה את תמונתו של ביאליק, ואת התמונה תלו במקום מרכזי באולם הגדול. כשנכנס ביאליק לאולם הגדול וראה את תמונתו במסגרת מהודרת כל כך, תמה ושאל לפשר הדבר. כשהסבירו לו על מקור המסגרת הפטיר: 'נו! אם אין מסגרת אחרת, טובה גם מסגרת של קיסר'" (פרבר, תשמ"ה, עמ' 48).

14 ויכוח מפורסם ניטש בשאלת פתיחת הקתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית הצעירה (חורף תרפ"ח 1928). במסיבות "עונג שבת" ב"אהל שם" בתל אביב נשא ביאליק דברים בשבח העברית, שאותה ראה כגבירה לעומת היידיש – הפילגש. אולם שלא כקנאי שפה אחרים דוגמת מנחם אוסישקין, הוא לא קרא להחרים את היידיש – ראו אבנרי, תש"ס, עמ' 366–367. סקירה קצרה על יחסו המתון של ביאליק ליידיש בשלהי שנות העשרים ראו הולצמן, תשס"ט, עמ' 214–215.

15 בביקור קודם בליטא הושמעו דברים מאלפים בנידון תחת הכותרת "שאלת הלשונות בישראל" (בבית כנסת "אוהל יעקב" בקובנה, כ באלול תר"ץ): "[...] וודאי שחייבים

הוויכוח היה סוער ולוהט. למחרת נקרא ביאליק לפגישה עם קהל שונה – עסקנים, אנשי רוח ו"אנשי שטח" ציוניים.¹⁶ בקבלת פנים זו מטעם התנועה הציונית בוילנה הוא שב וקרא לחיזוק העברית, אבל הזהיר מפורשות שלא לפגוע או להימנע מלפגוע ביידיש. כמו כן דווח על הופעתו בביקור הזה באספת עם שיוחדה לאותו נושא (קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 480–481).

במקור אחר סופר על ביקורו באותו פרק זמן בסמינריון 'תרבות', בית המדרש למורים יהודיים בוילנה, שהעלה על נס את לימודי העברית, וששרתה בו רוח ציונית. ביאליק נשא דברים בשבח המוסד ופעולותיו, ואחד המשתתפים זכר כי בנאומו שובץ הקטע המעניין הבא העוסק במהפכה שלדעת ביאליק חולל המוסד הזה:

הממשלה הרוסית העמידה שני עגלי זהב בשביל עם ישראל, אחד בז'יטומיר והשני בוילנה (האינסטיטוטים למורים).¹⁷ בדעתה היה לרוסס (לרושש) את

אנו תודה ללשון האידית, שחממה את הלשון העברית ימים רבים. מודים אנו בדבר זה וזכותה זו תעמוד לה. ברם, איני יודע אם תזכה הלשון האידית להיות נעכלת על ידי העברית, כשם שאירע לארמית. [...] ואם רוצה האידית להציב לה זיכרון לדורות, אין לה תקנה אחרת, אלא להתקשר עם הלשון העברית. מחוץ לקשר זה אין אריכת ימים לאידית. בשעה שהיא מרימה ידה על הלשון העברית – אותה שעה היא מאבדת את זכותה להתקיים. [...] ולפיכך, לעצמי איני מפחד כלל מפני ה'אידישיזם המתגרה'. יש לי ההכרה הברורה והביטחון המוחלט בתוצאותיו של פולמוס זה; ומשום כך אינני מהסס ואינני מרתת. אדרבא, תהיינה ברוכות הידיים, היוצרות בשביל העם באידית, אם יצירתם בלשון זו תהא מעולה יותר. מימי לא דרשתי משום סופר, שיכתוב דווקא בעברית, אם באידית עולה לו יצירתו יותר יפה וטובה. אבל באותה שעה, שהאידישיזם מרים יד על הלשון העברית הלאומית, הריהו שונא ואויב ומצווה לקצץ כנפיו! [...]"

(ביאליק, תרצ"ה, עמ' קנה–קנו).

16 עדות מרשימה למפגש הזה נשארה בתמונה שצולמה למזכרת הנושאת את הכותרת "ח.ג ביאליק עם ועד קבלת הפנים מטעם התנועה הציונית בוילנה" (ראן, תשל"ד, עמ' 413). ביאליק יושב במרכז התמונה. נכחו בה ישראל קלויזנר, שלימים עסק בפגישה זו, דמויות מהעולם הווילנאי הציוני הלא־דתי והרב זאב קלינשטיין שייצג את "המזרחי". בולטות בנוכחותן עשר נשים.

17 "אינסטיטוט" – בית מדרש למורים יהודים שפעל לרוסיפיקציה שלהם – להלן, הערה

עם ישראל (לשון נופל על לשון: "רוסיפיצירן"; או לעשותם עניים, מלשון 'רש'). אתם, הצעירים, הפכתם את במת עגל הזהב בוילנה – האינסטיטוט למורים יהודים – למקדש מעט לשפה העברית, לרוח ישראל סבא; ומכאן אתם מקרינים קרני אורה על תפוצות ישראל בפולין... (פרבר, תשמ"ה, עמ' 49).

בעוד מעמד העברית והתרבות העברית ברקע התייחס ביאליק לסופם של בתי המדרש הלא-עבריים, הסמינרים לרבנים שהוקמו עשרות שנים קודם לכן בידי הרוסים, סמינרים שתפקידם היה להכשיר רבנים מטעם ולפעול להשתלבות העם היהודי ברוסיה על כל המשתמע מכך, ומהם צמחו האינסטיטוטים הנידונים.¹⁸ והנה – מה סמלי הדבר – נוצחו מוסדות אלו בידי בית מדרש שמובל על ידי השפה העברית! את מקום "עגל הזהב" ירש "מקדש מעט", מקדש השפה! מי שסיכם את דברי ביאליק הללו קלע ליכולתו המופלאה ללוש את השפה כחומר ביד היוצר. לא נגזים אם נאמר כי משחקי הלשון הללו יכולים להשאיר את הקורא פעור פה. מול "זהב" (עגל הזהב) עומד עוני ("לרוסס"=לרושש), ומול הלעז של "אינסטיטוט" המשקף את היידיש עומד 'מקדש מעט' עברי. השאיפה ל"רוסס" – להפוך לרוסי – מרוששת את העם מנכסיו הרוחניים. אכן, חשכת הגלות נמצאת מוארת ב"קרני אורה" של המוסד העברי הזה.

"עונג שבת" בוילנה

בסקירות על הביקור בוילנה אין ידיעות רבות על מעשהו של ביאליק בשבת של הביקור. קלויזנר התמקד במה שהתמקד, ולא התייחס במפורש לשבת אלא במילים מספר בחתימת מאמרו: "בזמן שהותו [=של ביאליק]

18 ה"אינסטיטוט", יורשו של "בית המדרש לרבנים", היה בית מדרש למורים יהודים – בפועל היה זה מוסד ברמה של בית ספר תיכון – יחיד מסוגו בעולם היהודי של הממלכה הצארית. היו שניים מסוג זה, בוילנה ובז'יטומיר. על אף אופיים הרוסי המודגש, הנהלתם הרוסית והשתלבותם בפעולות לרוסיפיקציה של היהודים בחבלים הללו – הם עמדו תדיר בסכנת סגירה בידי השלטונות. הנהלתם הנהיגה את המוסד ביד רמה תוך הטחת עלבונות בתלמידים ובהטלת משמעת צבאית (קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 576–579).

בוילנה נערך לכבודו 'עונג שבת' בביתו של הרב יצחק רובינשטיין. מהשיחות והנאומים במסיבה זו זוכר אני כי הרב סרואלוב (ישראלוב) התחיל בפירוש ראשי התיבות של שמו של המשורר ודרש אותן כח"ן – חן. על זה הגיב ביאליק מיניה וביה ואולי ח"ן – חטאת נעורים... (קלויזנר, תשכ"ט, עמ' 95). קלויזנר, שנכח באותו "עונג שבת", לא עסק בתכנים שהושמעו, ולא נשארה בזיכרונו אלא אותה הלצה שנונה המפרשת אחרת לגמרי את ראשי התיבות המפורסמים של שמו הפרטי של המשורר. אין לנו אלא לשער כי ביאליק, שרגיל היה בגינונים של הערצה, נמצא מוכן לתגובה היתולית מעין זו. חוקרי דרכי עיצוב ה"זיכרון" עשויים למצוא עניין אחר באנקדוטה זו, שכן יש לכאורה מן המצער שמה שנשאר מ"עונג שבת" בוילנה אינו אלא הלצה משעשעת וחריפה ככל שהייתה.

ב"עונג שבת" עסקינן, כך נכתב במפורש בהזמנה.¹⁹ מן המפורסמות הוא ש"עונג שבת" היה לביאליק יותר מבימה גרדא להשמעת רעיונות; "עונג שבת" היה בעיניו – בלי להגזים – תמצית התרבות היהודית החדשה שביקש לכוון,²⁰ ואין ספק שכאן מדובר ב"עונג שבת" כפשוטו, קרי התכנסות שאיננה נערכת "אחרי הקידוש" ובוודאי לא ביום חול אלא בשבת אחר הצהריים, בזמן שבו היה "עונג שבת" בתל אביב (השעה שנכתבה בהזמנה הייתה – 3:00!). כשעוסקים בביקור בוילנה יש אפוא עניין

19 מובא בתעודות שליקט ראן (תשל"ד, עמ' 413). הנה נוסח ההזמנה: "הרב ר' יצחק רובינשטיין מתכבד להזמין את כבודו למסיבת 'עונג שבת' שתערך בביתו (פורטובה 7) ביום שבת ק' פ' וישב כ"ה כסלו בשעה 3 לכבוד אביר משוררי ישראל חיים נחמן ביאליק". מדרכו של עולם שאינו מצלם בשבת לא נשארה תמונה מהאירוע שהתרחש בשבת. לכן, ושלא כאירועים אחרים שהשתתף בהם ביאליק בוילנה (לעיל, הערה 16), אין בידינו רשימת משתתפים מדויקת. מתברר כי האירוע נזכר בבית רובינשטיין. אסתר גולדנברג, נכדתו של הרב רובינשטיין, שמעה כי בין הנוכחים היו כמה רופאים, סופרים ובייחוד מורים בבתי ספר עבריים, ובהם המורה ההיסטוריה וללטינית ומנהל גימנסיה "תרבות" יוסף שוסטר, שלימים עברת שמו ל"שילה", וכמובן, בתו של הרב ובנו, אביה יוסף רובינשטיין שהתמחה אז ברפואה והתעתד לעלות ארצה. באותה פגישה הזמינו ביאליק לבוא לבקר בתל אביב, אך כשעלה אביה לארץ בחודש תמוז תרצ"ד רק הספיק להגיע ללווייתו של המשורר! (ריאיון, 12.4.2011).

20 על מפעל זה ראו אבנרי, תשס"ז, עמ' 357–370; הנ"ל, 2001.

להקיף לא רק את דרכי העימות שסימן ביאליק בסוגיית מעמד העברית מול היידיש אלא לבחון גם את מה שראה להציג ב"עונג שבת". קלויזנר, מכל מקום, זכר את מה שזכר וכתב על מה שכתב. והנה, במהלך מחקרי על הרב יחיאל סרואלוב (ישראלוב, ישראלי) נמצאה האבדה, ועתה נודמן לי להשלים את החסר. מתברר שסרואלוב, שהיה בעל חוש חזק לתיעוד היסטורי, רשם מיד במוצאי שבת, יש לשער, את דברי הדוברים (דבריו שלו היו מן הסתם מוכנים בכתב קודם לכן), וכיוון שהותר לי להציף לכבשונו של אותו אירוע, אציג את דבריו ואנסה להביאם לכלל סיכום מלוא משמעותו של ביקור ביאליק בוויילנה תרצ"ב.

חגיגת ביאליק

סרואלוב כתב מעין סטנוגרמה של הפגישה ("מסיבה", בלשון ההזמנה) בשבת חנוכה שהייתה בביתו של הרב יצחק רובינשטיין. הוא סיפר על שלושה דוברים: הרב יצחק רובינשטיין שפתח את הפגישה, המשורר שהמשיך והרב יחיאל סרואלוב שחתם. הרב רובינשטיין היה באותה העת אחד משני הרבנים שכיהנו בוויילנה (השני היה הרב חיים עוזר גרודזינסקי). לא כאן המקום לעמוד על הנסיבות למינוי רבנים ראשיים לקהילת וילנה,²¹ רק נציין כי שלא כרב חיים עוזר שנחשב בעל אוריינטציה אגודאית, היה הרב רובינשטיין מראשי "המזרחי", והיה חבר בסיס הפולני וסנטור. הרב יחיאל סרואלוב, מחנך ודרשן ברוך כשרונות, היה מייסדה של תנועת "תפארת בחורים" בוויילנה, תנועה שחרתה על דגלה את החינוך לנוער שאיננו מסוגל להיקלט במסגרות הישיבתיות הרגילות. הוא היה רב התנועה 32 שנים עד לעלייתו לארץ בשנת תרצ"ד (1934).²² אפשר אפוא לומר כי מבחינת המארחים שרתה במסיבה הזאת רוח ציונית, ובזכות הנוכחות של אנשי המזרחי אפשר לדבר גם על ציונית-דתית. הדברים המובאים להלן נלקחו מפנקסו (ובעצם אולי מיומנו) של הרב סרואלוב. הם נכתבו בעברית בכתב יד ברור למדי. התחביר והסגנון

21 על העיונות שהתעוררה ראו קרונה, תשמ"ז, עמ' 93–96.

22 במחקריי על אודותיו גיליתי אישיות מרשימה ומרתקת, ועוד אדבר בה בעתיד.

מעידים שטיזטה לפנינו, אך מבעד לסגנון הראשוני נשקפים שליטתו של הכותב בעברית וסגנונו המיוחד העשיר במליצות ורמיזות. תחילה יובאו הדברים כלשונם (בלוויית ביאורים ובתוספת סימני פיסוק בין סוגריים מרובעים), ובהמשך נעמוד על היבטים עקרוניים של הביקור בכללותו.

חגיגת ביאליק

בשבת הראשונה של חנכה פ' [=פרשת] וישלח כה כסלו תרצ"ב במסבת 'ענג שבת' של חשובי קרתא דירושלים דליטא בבית הרב הגאון ר' יצחק הלוי רובינשטיין שהזמנה לכבוד בוא גאון משוררנו ר' חיים נחמן ביאליק. נאמן הבע"ב [=הבעל בית] הרב הנ"ל ע"ד [=על דבר] ערכו של יום השבת ביחס לערכו של אביר המשוררים הנ"ל ואם על השבת נשאלה שאלה 'מה יום מיומים?' נשמעה ג"כ [=גם כן] שאלה בתר תשובה ומה גבר בגוברין? (שבת)²³

אחריו ראש משוררנו ח. נ. ביאליק על הנושא אמנות בישראל. יש אומרים: אם יאמרו לך כי יש אמנות באומות תאמין יש תורה בעמים אל תאמין²⁴ ואני אומר לא כך הדבר. יש אמנות כזו שאם יאמרו לך שישנה בעמים אל תאמין כי לא חלק להם ד' בזו היא ישנה רק בישראל והיא: אמנות הרוח. כשם שהפסל (סקולפטור) האמן יכול לחצוב מחמר [=מחומר] פשוט חטיבה מיוחדת, סמל, צורה, פרצוף, יוצר מחדש, כך ישראל מחמר [=מחומר] רוחני זהו הזמן מפסל יוצר מן החל [=החול] שבו יצירת קדש, נוטל חלק זמן וקובע לו צורת קדש, פרצוף קדש, זהו יום השבת. הזמן ביד ישראל כחמר ביד היוצר ברצותו מרחיב וברצותו מקצר.²⁵ ברצונו משנה עתים ומחליף את הזמנים. רוצים זקני בית דין לעבר את השנה מעברים. רוצה רבן גמליאל הנשיא לקבוע את יום הכיפורים עפ"י חשבונו בקדוש החדש ולהעניש את רבי יהושע הגרסי²⁶ לבוא אליו במקלו ובתרמילו ביום הכיפורים שחל בחשבונו של רבי יהושע, קובע. עפ"י היסוד של התורה אתם תקראו מועדי

23 בעקבות סנהדרין סה, ע"ב. השאלה על שבת הייתה של טורנוסרופוס והופנתה אל רבי עקיבא. תשובתו של רבי עקיבא מבוססת על הרעיון שכשם שהמלך כיבד את השר כך כיבד מלכו של עולם את השבת. בסיפור עצמו יש צד של ביווי השואל.

24 בעיבוד דברי המדרש: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגוים – תאמין [...] יש תורה בגוים – אל תאמין [...] " (איכה רבה, ב).

25 על פי הפיוט לערב יום הכיפורים (בעקבות ירמיהו יח, ו).

26 על פי ראש השנה ב, ט; הכוונה לרבי יהושע בן חנינא.

ד'. אתם – אפילו מוטעים, אתם – אפילו שוגגים, אתם – אפילו מזידים. זהו (דרייט מען אין הימעל איבער דעם זייגער)²⁷ והמשיך המשורר את דבריו הלאה והלאה עד שנתעלה לדק מן הדק. המסקנה שעם ישראל הוא הנצח בעולם בשביל שהוא אמן הזמן ומפסלו. כשיבוא יום ד' הגדול והנורא אותו יום הבוער כתנור²⁸ וכל האמונות שבעולם תבטלנה ותחלופנה כליל מן הארץ, עם ישראל ותורתו יהיו חיים וקיימים מפני שהם למעלה מן הזמן ושולטים על הזמן. וזהו המכון בדברי חז"ל אין מזל לישראל, אינם מוטלים תחת ממשלת הכוכבים והמזלות שהם הגרמים השמימים גורמי הזמן אלא ישראל למעלה מן המזל, הוא משנה את המזלות ואין המזלות משנים אותו. וכן ד' הוציא את אברהם אבינו החוצה ויאמר לו הבט נא השמימה לספור הכוכבים, אמרו חז"ל שהגביהו למעלה מן הכוכבים, וכולה דו"ק [=דקגק], שקול] כי הדברים עמוקים.

אחריו היה לי הכבוד לנאום. פתח נאומי כך:

הרמנא²⁹ נתנה לי לדבר מה במסבה נכבדה זו, ברשות הרב בעה"ב וברשות אורחנו הנכבד משוררנו החביב מר ח.ג. ביאליק, ולמה נתנה לי רשות הדבור ולא לאחרים מבני מסבתנו, מפני שאולי יש לי הזכות על ארץ ישראל שמשם בא עכשיו אורחנו המשורר – יותר מכולכם, אנכי הקרבותי שני קרבנות על מזבח אהבת ארצנו כידוע לכם.³⁰ כששמעתי על בוא גאון משוררנו לקרתא דירושלים הליטאית³¹ אורו עיני וצהלו פני מרוב שמחה ונחת כי זכינו לראות בעינינו את משוררנו הלאומי שכ"כ [=שכל כך] רכש אהבתנו אליו ושכ"כ רבים הגעגועים אליו ע"י בת שירתו, בת כינורו המשתפכת המית גליה והנוגעת ומזעזעת הנימים הכי דקים ועמוקים של נשמת העם העברי.

אמרתיו אז בלבי לא אלך אל הקבלת פנים של משוררנו אלא ארוץ, ויהי מה ארוץ, ומכ"ש [=ומכל שכן] כשקבלתי ערב שבת מלכתא הזמנה למסבת 'ענג שבת' בבית הרב לכבוד משוררנו, החלטתי לרוץ כדבר משוררנו נעים זמירות ישראל 'דרך מצותיך ארוץ כי תרחיב לבי'³² כי אין לך מצוה גדולה כי אפילו

27 מין פתגם; תרגום: "בשמים הופכים את הזמנים".

28 על פי מלאכי ג, יט.

29 ציווי, ציווי המלך.

30 הכוונה לבתו ולחתנו שעלו ארצה ב-1926, השתקעו בחברון ונרצחו שם במאורעות תרפ"ט.

31 מליצה, על פי הכינוי הידוע לוויילנה.

32 תהלים קיט, לב.

לקבל פני אדם פשוט יהיה מי שיהיה ואפילו ערבי אמרו חז"ל גדולה הכנסת אורחים יותר מקבלת פני השכינה³³ וכש"כ לקבל פני אורחנו משוררנו הלאומי שבו נחפוץ עאכ"כ [=על אחת כמה וכמה].

אכן כאן בריצה בשביל הדיצה נתהוהה וקמה אצלי שקלא וטריא חדשה. הערה מצד הגמרא הלא אמרו חז"ל אסור לפסוע פסיעה גסה משום אם תשיב משבת רגליך עשות חפציך ביום קדשי וקראת לשבת ענג לקדש ד' מכובד. ולא עוד אלא אפילו בימות החול אסור לפסוע פסיעה גסה כי נוטלת אחת מת"ק [500=] מאור של עיני אדם³⁴ ומה אעשה? בתוך כך נזכרתי כי חז"ל שקלו וטרו³⁵ בכגון דא הם אמרו מצוה לרוץ אל בתי כנסיות ובתי מדרשות להתפלל (בבא בתרא) ופריך בגמרא והלא אמרו כי כל הפוסע פסיעה גסה נוטל מת"ק מאור ותירצו זהו לדבר הרשות אבל לדבר מצוה לרוץ,³⁶ ולכן החלטתי לרוץ הותרה מצד התורה.

אבל דוקא בליל שבת זה שעשיתי הכנה דרבה זו בביתי בחוג משפחתי הנעימה לרוץ מהר לכבוד משוררנו זה נכנס פתאום הרהור של פקפוק בלבי בעצם דבר... האם יש ממש בקול העם שמצלצל ומתריע בקולי קולות ביליק! ביליק! האם בכלל זהו טעות ואונאה. ואולי עוד אונאה יתר משתות ובטל מקח,³⁷ כי מוכרח אני להתוודות לפניכם רבותי הנכבדים כי מטבעי חטטן אנכי, חטטן קיצוני, אינני מניח כל דבר מבלי בדיקה אחר בדיקה, ולכן חשתי אולי הדבר מוגזם ומופלג אולי לא זהו הביליק שמרעשים בו עולמות, ואמרתי אל בני שלמה שמחה הלומד בב"ס 'עזרא'³⁸ דקלם בפני ממשעמי ביליק, וקרא בפני השיר של אכן חציר העם שבו משיב המשורר 'היתעורר המת? היזדעזע המת?'³⁹ נפקחו עיני ואראה כי דווקא כאן לא חציר

33 בעקבות בבלי, שבת קכז, ע"א.

34 בעקבות בבלי, שם.

35 הפך 'שקלא וטריא' לפועל.

36 בעקבות בבלי, קידושין מב, ע"ב.

37 בעקבות בבלי, בבא מציעא נ, ע"ב.

38 בית ספר דתי בוילנה; בית הספר עצמו נקרא "מוריה" ולמדו בו עברית ברוח ציונית. ראשיתו בחדרים שנוסדו אחרי מלחמת העולם הראשונה ונקראו בשם "עזרה", וזה מה שהקנה את השם "עזרא" (סרואלוב כתב באל"ף) לבית הספר. הרב יצחק רובינשטיין פעל רבות לביסוסם.

39 השיר "אכן חציר העם", פרפרזה לפסוק בישעיהו מ, ז, נדמה כמעין נבואה קדומה. הוא מסתיים בשאלה הכפולה: "היתעורר המת? היזדעזע המת?".

העם. כי העם יודע להעריך את נשמתו של ביליק, עוד לא די לבתי שולמית הסמינריונית הלומדת אצל הד"ר טשרנה⁴⁰ קראה לפני השיר הרהורי לילה⁴¹ שבו יתאר המשורר בדידותו בלילה, כשהוא נשאר גלמוד ובודד רק עם מזורו ופצעו הגדול, ומבקש בת שירתו שתקח נאד של דמעות ותעל אל כתל מערבי (ששם) אל עולי גולה [=] והנודדי השחרים והחשופים [=] המתפללים ותקח מכל אחד דמעה אחת לתוך נאדה ומזה תעשה רטיה לחבוש את מזורו ואת פצעו וזבה תביא תנחומים לו. הרהורי לילה אלה בטלו לגמרי הרהורי לילה שלי והלהיבו בלבי יותר שמחתי הגדולה כי ד' זכנו במתנה טובה כזו. ואני רצתי לכאן לקבל את פני גאון משוררינו, יחי משוררינו הלאומי הגדול רבי חיים נחמן בייליק.⁴²

40 מנהל סמינר – בית מדרש למורים. בשנת 1921 הוקם הסמינריון. בתחילה ניהל אותו יהושע גוטמן. הסמינריון השתייך לרשת 'תרבות' וממנו יצאו מורים לכל רחבי פולין. למן 1923 ניהל אותו ד"ר ש"י טשארנו, יליד וילנה. הוא היה ד"ר לכימיה אך בקי בספרות עברית. הוא לא ידע פולנית, ולכן שימש מנהל פנימי. זו הסיבה שנאלץ לפרוש מן הניהול. בשנת 1926, משפרש מהנהלת הסמינריון העברי למורים על יד "תרבות", ייסד סמינריון פרטי למורים. בסמינריון זה לימדו על פי דרישת השלטונות חלק מהלימודים הכלליים בשפה הפולנית. הוא נפטר ב-1932, אך מוסדות החינוך שלו התקיימו עד שלהי שנות השלושים (קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 622–624; 630). שלמה פרבר הגדיר כך או כך? מוטב רק הגדיר תיאר אותך "ד"ר ש"י טשרנה, יותר מכל המורים הטביע את חותמו על הסמינריון, אף על פי שמשך זמן כהונתו במוסד כמנהל וכפדגוג נמשך כשלוש שנים בלבד. נולד בוויילנה ונתחנך בישיבה שם. דוקטור לכימיה, מומחה לספרות ימי הביניים ופדגוג בחדסד עליון [...] (פרבר, תשמ"ה, עמ' 65).

41 "הרהורי לילה" נושא אופי אישי, אך כמו שהדגיש סרואלוב הוא מסתיים בהפניה ליעדים ברורים: "התעופפי, נודי בין עיי חרבות, אל כתל מערבי, אל קברות האבות, על יד דרך גולים התיצבי, עמודי".

42 הפנייה אל ביאליק בלשון "רבי" הייתה שכיחה מאוד במסגרות למיניהן ובהן העיתונות הכתובה; גם במודעות האבל שהתפרסמו עם פטירתו, בעיתונים כמו "דבר" ו"הארץ". כך נהגו גם בחוגים הקרובים ל"המזרחי" – דתיים אך לא חרדים. הצמדת כינוי זה לביאליק התאזרחה בייחוד בשנותיו האחרונות עם התודע הציבור לפירושו לסדר זרעים. שמואל אבנרי הואיל להעביר אליי מארכיון "בית ביאליק" צמד שערים של ספרים, ששני מקדישי הספרים לביאליק פותחים אותם במילים "לרח"נ ביאליק"; האחד – שמחה אסף לספרו מ"ספרות הגאונים" תרצ"ג, והשני – הרב צבי יהודה קוק לספרו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק "עקבי הצאן" תרס"ו.

ואני שואל עכשו רבותי טוב הדבר משוררנו מצא חן בעינינו ושמנו מעיד על חנו כחן ראשי תיבות חיים נחמן, אבל האם אנחנו מצאנו חן בעיניו, אבל כמדומני נמצא בזה תשובה חיובית. בשגם המקום מעיד על זה, כי בית הרב שלנו מלא חן. כי שם הרב הנחמד הוא אבן חן (רובינשטיין). [מחיארות כפיים סוערות והמשורר התלוצץ בחשאי אולי חן חטאת נעורים]⁴³ וכאן שהגעתי עד חן אזכיר דבר מה ששמעתי בשם גאון אחד שאמר מ"ש [=מה שאמר] 'שקר החן והבל היופי אשה יראת ד' היא תתהלל' אם שקר החן הדלקה חלה נדה⁴⁴ אז והבל היופי, אז גם היופי אין בו טעם, כי בישראל היופי עם התוך הולכים שלובי יד. ומצאנו בוילנה ה'חן' לקוי בזה הרבה, אצלכם בארץ ישראל נבלע חילול שבת בקדושת שבת הצפה על פני הארץ ואצלנו בגולה [=בגולה] אני חשב להפך החלול שבת מתגבר מיום אל יום, ואפילו בשבת זו בעברי בליל שבת זה לפני מוסד חנוכי עברי נשקפו לי בעד החלון שורות שורות של צעירים וצעירות יפים ונחמדים עליזים ורעננים פשוט שכינת"ה שורה עליהם רק שקוראים הפיוט 'אץ קוצץ'⁴⁵ שמקצצים בנטיעות.⁴⁶ מקצצים וגוזרים במספרים ואולי דוקא לכבוד משוררנו מתקשטים אבל מחללים את השבת באופן גס בפומבי לעיני ההמון הפשוט. ולו יהי כי גם אני דן אלה הצעירים לכף זכות מנקודת השקפתו של הגאון המפורסם רבי אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א כמו שגלה כאן משוררנו בשם הגאון הנ"ל שהתבטא לפעמים על אחד מהחופשים שאינו מאמין לדבריו שהוא חפשי אלא הוא צדיק גמור, כי שורש נשמתו מגזע מחצבתם של אברהם אבינו. בכל זאת החלול שבת של צעירים מלומדים אלה מביא טשטוש בלב העם ובזה גורמים לחרבן [=לחורבן] הארץ ולא לבנינה ולכן אני יש לי הכבוד לבקש את משוררנו החביב להעיר על זה בנאומי שירציא [=שירצה] לפני הנוער, כי קורטוב דבש שלו ישפיע יותר ממאה דרשות שלי⁴⁷ ואני מקוה לד' כי עוד נשוב כולנו לארצנו ונשמח יחד עם משוררנו על הרי ציון ציון וירושלים עיר קדשנו אמן.

43 הקטע במקור בלא תוספת סוגריים מרובעים.

44 "החן" – ראשי תיבות: הדלקה, חלה, נידה – מצוות נשים בעקבות שבת ב, ו. פרק זה נאמר בליל שבת, ולכן מזכיר במיוחד את השבת.

45 פיוטו הידוע של הקליר לפורים.

46 בעקבות הנאמר על אלישע בן אבויה – אחר; בבלי, חגיגה יד, ע"ב.

47 כאמור, סוראלוב היה דרשן מוכשר ביותר, ובע"ה עוד נבוא לעסוק בו.

ל.ב. אבא לא זכה להפגש יותר עם המשורר פנים אך ליוה אותו למנוחת עולמים זמן קצר לאחר עלייתנו ארצה שנת 1934. הבת שולמית.⁴⁸

בסעיף הבא נרחיב מעט כמה מן הסוגיות שעלו בזה.

שבת בוילנה

ביאליק לא נפגש בשבת שעשה בוילנה עם היידישאים לסוגיהם. לא כאן המקום לנתח את המרקם החברתי-דתי של וילנה בעשור האחרון לקיומה בטרם עלה הכורת עליה. די לציין כי בין הדבקים בחזקה ביידיש היו כאלה שכגודל התדבקותם בה כך גדלה התרחקותם מצור מחצבתה של אותה שפה, ודי לחכימא. ביאליק נפגש עם ציבור שהיה מוכן לקבל דיונים של "עונג שבת" בנוסח הידוע, נוסח שקנה שביתה בתל אביב. מדובר בציבור שהוקיר את הרב רובינשטיין, שהיה גם עסקן ציוני נמרץ. במסיבה בשבת חנוכה תרצ"ב דיברו עברית, אך לא עסקו במישרין בשפה העברית אלא בשבת גופא. שלושת הדוברים דיברו על השבת, ומסתבר שאת המושג "עונג שבת", שהיה חשוב כל כך לביאליק,⁴⁹ הבינה קבוצת הקרואים שהתכנסה בביתו של הרב רובינשטיין הבנה דומה למדיי. אולם מבעד לכסות הידידותית של הפגישה הסתתרה מחלוקת. בהתכנסות תרבותית זו עמדה שאלת השבת כשאלה מכרעת לעתיד היהדות והציונות! שנים רבות הוביל ביאליק מהלך תרבותי שהיה מורכב ומעניין, אך ציבור מעריציו בקרב הציונים הדתיים לא יכול שלא לתת את הדעת לסכנות הדתיות הטמונות בו. השאלה בלטה בייחוד בדברי סרואלוב, שההערצה והחשש משמשים בהם בערבוביה, ומסתבר שדבריו הפילוסופיים של ביאליק אינם נותנים מענה חד וברור לחשש זה. סרואלוב ציפה מביאליק לקריאה ברורה יותר ומפורשת יותר בעניין השבת. במהלך מרתק תיאר סרואלוב את הריצה לכבודו של ביאליק. מבחינה הלכתית ריצה בשבת היא עניין גבולי, כמו שהדגיש, ולא רק מבחינת הלכות שבת. גם סתם ריצה – מן ההקשר עולה שמדובר בריצה לכבוד אדם – יש בה טעם לפגם. סרואלוב התיר לנפשו

48 תוספת בגיליון של הבת שולמית; כאמור הוא עלה ארצה בתרצ"ד, 1934.

49 לעיל, הערה 20.

לרוץ בגלל הערכתו האמתית למשורר, ובה בעת הייתה לו גם תביעה ממנו. הדוגמה שהביא סרואלוב לחילול השבת בוילנה אמורה לפגוע בציפור נפשו של ביאליק, שכן הוא הקפיד מאוד על עקרון הפרהסיה. כביכול, עשה מה שתעשה בביתך, אך שמור שבת בצאתך. ואולם לא זה היה המראה שראה סרואלוב באותה שבת בחוצות וילנה. מותר לשער שאותם צעירים שהתכוננו לכבודו של ביאליק מתוך חילול שבת בוטה דיברו ביניהם בעברית! מי שמתכונן באמת ובתמים לכבוד בוא המשורר חזקה עליו שקדושת העברית היא נר לרגליו! אולם השבת, השבת – הקשה לא בלי כאב סרואלוב – מה יהא עליה?!

בהיותה נתונה בשלטון פולני, וילנה של שנת תרצ"ב – פינה פרובינציאלית למדי באירופה – לא הייתה עוד ירושלים דליטא הנודעת. ניכרו בה היטב סימני הדעיכה, ועדיין התמיד בה המרכז היהודי הסוער והתוסס. ביאליק הפוקד מרכז מוערך זה היה ער לגמרי למה שגז ונעלם ולמה שנותר.⁵⁰ הוא גילה ציבור אוהד של ציונים דתיים שניהל עמו דיאלוג כאוב מתוך אהבה, מוכן לקבל את חזונו על התרבות היהודית המעמידה במרכזה את העברית – השפה והיצירה, אך איננו נמנע מלשאול שאלות קשות על דבר תפיסת השבת שלו.

סוף דבר, המשורר שהוחזק לנביא היטיב לחוש כי עתידה של האומה במחוזות הללו במזרח אירופה שבהן סייר אינו עוד לפניה. גם אם לא חזה במדויק את האופן הנורא שבו עמד הקץ לבוא, חזר והביע את דעתו כי העתיד הוא בארץ ישראל.⁵¹ ובכל זאת הכיר בחשיבות הגולה ולא נמנע

50 כמו שציין בחזרו ארצה: "[...] והירידה היא בכל מקום. וילנה – יש עוד סמינריונים למורים, יש 'יוו'א' בעלת חשיבות, למרות ניגודי ההשקפות, אך בכלל נמוכה קהילה מפוארת זו ממה שהיתה" (המפל, 1962).

51 השקפתו על ארץ ישראל הובעה בכל הזדמנות! בריאיון מרגש שקיימתי עם מיכאל שמייביץ, יו"ר איגוד יוצאי וילנה בישראל, סיפר לי הלה על ביקור ביאליק בוילנה. הוא תיאר כיצד ילדי כיתה א, שנמנה עמם, ישבו בשורות על הרצפה בבית הספר "תרבות", ושרו לכבודו משירי ארץ ישראל (לא זכר אילו). המשורר דיבר עמם, גהר ובתנועה דרמטית קרא "שתילים רכים, שתחילים רכים, אני חפץ לטעת אתכם בארץ

מלקיים הידברות מעניינת ועשירה עם מרכזי התרבות היהודית בגולה הדוויה שווילנה היה אחד החשובים שבהם. הביקור בוילנה מעיד כי דיאלוג זה מבליט את יסודות השקפתו ואת מפעלו של ביאליק, וממנו ניתן ללמוד על המשורר ועל הקהילה גם יחד.

מקורות

- אבנרי, ש' (2001). "השבת של ביאליק – קומדיה או נדבך בתרבות יהודית חילונית". *הארץ – תרבות וספרות* (6.6.2001).
- (תשס"ז). "איך חישמל 'עונג שבת' של ביאליק את היישוב?". *מים מדליו (ספר המייסדים)*, 18, עמ' 366–367.
- ביאליק, ח"נ (תרצ"ה). *דברים שבעל פה*, א–ב. תל אביב.
- (תשט"ז). *אגרות אל רעייתו מאניה*. ירושלים.
- הולצמן, א' (תשס"ט). *חיים נחמן ביאליק*. ירושלים.
- הירשביין, פ' (תשל"א). *כמהלך החיים פרקי 1900–1910* (תרגום ומבוא: מ' חלמיש). תל אביב.
- המפל, מ' (1962). "חיים נחמן ביאליק על יהדות הגולה". *הפועל הצעיר* (17.7.62), עמ' 24–25.
- פרבר, ש' (תשמ"ה). *מכורתי וילנה*. תל אביב.
- קלוזנר, י' (תשכ"א). "חברת דורשי האוניברסיטה והחברה המדעית בוילנה". בתוך: מ' הנדל (עורך), *ספר שילה – קובץ מאמרים לזכרו* (עמ' 14–16). תל אביב.
- (תשכ"ט), "עם ח.ג. ביאליק בוילנה – ל"ה שנה למותו". *כצרון*, ו (279), עמ' 89–95.
- (תשמ"ג). *וילנה – ירושלים דליטא – דורות אחרונים*. לוחמי הגטאות.
- קרונה, מ' (תשמ"ז). *מודי ורבותי, אחי ודעי – פרקי זכרונות*. תל אביב.
- ראן, ל' (תשל"ד). *ירושלים דליטא* (מאויר ומתועד בידי לייזער ראן). ניו יורק.

ישראל! כך זכר את הדברים בחודש אפריל 2011. הוא הראה לי את הקטע מדבריו של המשורר בוילנה (שלדבריו, לימים התפרסם באחד מביטאוני וילנה) ובו נאמר: "ברוך שמסר עולמו לשומרים נאמנים, וברוכים השומרים לאוצרות רוחה של האומה; אין שמירה מעולה אלא 'בבית נאמן' בארץ אבות". דומה שהדברים שנזכרו היטב בוילנה משקפים את תמצית השקפתו בענייני תרבות וארץ ישראל!

שבא, ש' (תש"ן). חוזה ברח – סיפור חייו של חיים נחמן ביאליק. תל אביב.